

Правова природа юридичної відповідальності: поняття, принципи та види

Т. Б. Грек,

студентка юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Проблема правопорушення та юридичної відповідальності за нього небезпідставно посідає одне із чільних місць в правовій науці. Але незважаючи на значний масив досліджень, й досі не існує єдиної концепції для усвідомлення цих складних та, безперечно, багатовимірних явищ.

Така ситуація багато в чому пояснюється порівняною «молодістю» термінології — понять інститутів правопорушення та юридичної відповідальності. Традиційно століттями вони ототожнювалися з категоріями злочину та покарання. З урахуванням надбань дожовтневої правової науки, як надгалузеві явища вони стали розглядатися лише на межі 50-60-х рр. ХХ ст. [11, 3].

Актуальність цієї проблематики полягає в тому, що право та його функціонування в суспільстві є досить складною системою взаємодіючих різноманітних юридичних явищ та елементів механізму правового регулювання. Серед них можна назвати норми права, закони та інші нормативно-правові акти, їх реалізацію та застосування, юридичну відповідальність тощо.

Кожен із цих елементів механізму правового регулювання відіграє свою важливу, чітко визначену роль. Але всі юридичні явища взаємодіють між собою і спрямовані на досягнення єдиної мети — забезпечення дотримання принципів і норм права всіма громадянами, підприємствами, установами та організаціями, органами держави і місцевого самоврядування та посадовими особами. Саме на сторожі цього і стоїть законність.

В термін «відповідальність» подекуди вкладається різний зміст, але найбільш часто маються на увазі обов'язок та покарання.

В першому випадку мова йде про активний аспект відповідальності, в якому вона виступає як усвідомлення особою свого місця в суспільстві, своєї ролі в суспільному прогресі, особистої

участі в справах держави. Відповідальність в цьому змісті є своєрідним моральним й політичним регулятором поведінки. Інтерес до цього аспекту відповідальності набув особливого звучання, коли стало можливим юридично виправдати навіть жорстокий і нелюдський злочин [8, 128].

В другому випадку відповідальність розглядається в ретроспективному аспекті — як відповідальність за діяння, що мало місце в минулому. В цьому разі вона полягає, з одного боку, у зазнанні особою несприятливих наслідків своєї поведінки, а з другого — у завданні цій особі певних позбавлень та обмежень, адекватній негативній реакції суспільства на її вчинок. Деякі вчені взагалі вважають, що про юридичну відповідальність можна говорити лише в плані покарання (в широкому розумінні цього слова).

Так чи інакше, юридична відповідальність нерозривно пов'язана з державою, що накладає серйозний відбиток на її зміст. Це виявляється в тому, що органи державної влади вимагають від певної особи відповіді за скоєний нею проступок, а головне — ця особа повинна зазнати позбавлень, передбачених правовими санкціями. В результаті, відповідно, юридична відповідальність знаходить свій вираз в реалізації санкції.

Необхідно зазначити, що хоча юридична відповідальність, перш за все, існує з метою охорони суспільного та державного ладу, це жодним чином не вичерпує її високого призначення. Адже вона також має непересічний виховальний вплив, кожне покарання за правопорушення передусім відкладається у свідомості особи.

Юридична відповідальність — лише одна з форм соціальної відповідальності. Сутність соціальної відповідальності як такої полягає в обов'язку кожного індивіда виконувати вимоги, що висуваються до нього суспільством, державою,

іншими індивідами. Крім юридичної, в суспільстві знаходять своє широке застосування й інші форми соціальної відповідальності: моральна, політична, організаційна, суспільна, партійна тощо.

Юридична відповідальність є важливим елементом правового регулювання суспільних відносин, сутність якого полягає в цілеспрямованому впливі на поведінку індивідів за допомогою юридичних засобів. Завдяки цьому комплексному впливу стає можливим гідне впорядкування суспільних відносин, надання їм певної системності та стабільності, уникнення різких загострень соціальних конфліктів, максимально можливе втілення принципів соціальної справедливості. Існування права як регулятора суспільних відносин в усі часи обумовлене саме необхідністю підтримувати правопорядок у неоднорідному, сповненому внутрішніх протиріч суспільстві задля запобігання будь-яким небажаним відхиленням від встановлених правил поведінки.

Як самостійний і необхідний елемент механізму правового регулювання юридична відповідальність характеризується трьома специфічними ознаками:

- вона являє собою вид державного примусу;
- єдиною підставою до її застосування виступає правопорушення;
- вона функціонує шляхом вжиття певних негативних заходів до осіб, що скоїли правопорушення.

Юридичну відповідальність можна класифікувати за різними ознаками. Найдоцільнішою у практичному відношенні можна вважати класифікацію за характером санкцій і за галузевою ознакою.

За галузевою ознакою виділяють такі види юридичної відповідальності, як кримінальна, адміністративна, дисциплінарна, цивільно-правова, конституційна і міжнародно-правова. Розглянемо коротко кожен з цих видів.

Найсуровішим видом галузевої юридичної відповідальності виступає кримінальна відповідальність. Вона настає тільки внаслідок скоєння злочину — суспільно небезпечного діяння, склад якого передбачений у кримінальному законі. За менш небезпечні правопорушення (проступки) вона застосована бути не може. Поняття злочину і покарання, а також перелік злочинних діянь, заборонених кримінальним законом, і відповідних кримінальних покарань містяться у Кримінальному кодексі України. Порядок реалізації кримінальної відповідальності суворо регламентований і встановлений виключно Кримінально-процесуальним кодексом України. До криміналь-

ної відповідальності особа, винна у скоєнні злочину, може бути притягнена лише судом. Ніхто не може бути визнаний винним у скоєнні злочину, а також покараний інакше, ніж за вироком суду і відповідно до закону. Кримінальні покарання є найбільш суворими і жорсткими формами державного примусу, які впливають переважно на особу злочинця — з метою його перевиховання і попередження скоєння злочинів у майбутньому, істотно обмежуючи його правовий статус. Серед найпоширеніших можна назвати такі з них, як позбавлення волі, виправні роботи, заборона обіймати певну посаду або займатись певною діяльністю, конфіскація майна тощо. Відбуття кримінального покарання спричинює для злочинця настання відповідних юридичних наслідків, а саме — протягом певного часу за ним зберігається судимість.

Менш суворою за рівнем негативного впливу є адміністративна відповідальність, що настає за вчинення адміністративних проступків, передбачених законодавством про адміністративні правопорушення, і може виявлятися у винесенні попередження, накладенні штрафу, позбавленні спеціальних прав, адміністративному затриманні або арешті, огляді речей та вилученні речей і документів.

Дисциплінарна відповідальність застосовується за скоєння дисциплінарних проступків, тобто за порушення трудової, навчальної, службової та військової дисципліни, які завдають шкоди внутрішньому порядку діяльності підприємств, установ, організацій тощо. До правопорушників в цьому випадку можуть застосовуватись стягнення, передбачені правилами внутрішнього розпорядку, дисциплінарними статутами і положеннями: зауваження, попередження, догана, переведення на іншу роботу, звільнення, пониження у званні тощо.

Цивільно-правова відповідальність настає за порушення договірних зобов'язань майнового характеру або за заподіяння майнової чи немайнової (моральної) шкоди, тобто за скоєння цивільно-правового делікту, і може виражатись у:

- позбавленні правопорушника певних благ матеріального характеру;
- у заміні невиконаного обов'язку новим;
- у приєднанні до невиконаного обов'язку нового, додаткового.

Цивільно-правова відповідальність може бути двох видів — договірною та позадоговірною. Договірною відповідальністю, як свідчить, власне, сама її назва, настає за невиконання або неналежне виконання зобов'язань за договором. На право-

порушника покладаються нові, додаткові обов'язки — із відшкодування ним збитків або зі сплати неустойки за невиконання або неналежне виконання договірних умов. Ці обов'язки є, порівняно із основним, додатковими, бо основний обов'язок — виконання умов договору. Позадовірна відповідальність настає внаслідок порушення абсолютного суб'єктивного права та полягає в тому, що на правопорушника покладається обов'язок відшкодувати завдані збитки. В цьому разі має місце заміна основного обов'язку (утримуватись від протиправних дій) новим (відшкодувати завдані збитки) [3].

Конституційна відповідальність, на тлі інших галузевих видів юридичної відповідальності, є менш дослідженою й часто взагалі не входить до переліку її основних видів, хоча її значення в забезпеченні реалізації, охорони і захисту прав і свобод особи не можна применшувати. Специфіка конституційної відповідальності обумовлена особливим місцем і роллю в системі права конституційного права. Провідне місце цієї галузі пояснюється тим, що вона регулює найважливіші для держави відносини із формування органів держави і здійснення державної влади, загальні засади державного і суспільного ладу. Звісно, ці відносини істотно впливають на всі інші зв'язки у суспільстві — політичні, економічні, культурні, ідеологічні тощо. Конституційне право інтегрує всі галузі в єдину внутрішньо злагожену систему, адже його норми є вихідними положеннями щодо правових норм інших галузей права, визначаючи основні засади правового регулювання в них.

Міжнародно-правова відповідальність настає за порушення державою — учасником міжнародних договорів взятих на себе зобов'язань.

Основу функціонування такого непересічного соціально-правового явища, яким є юридична відповідальність, об'єктивно складає комплекс ідей-принципів. Також треба враховувати, що складові елементи цієї системи, збагачуючи та поглиблюючи одне одного, діалектично взаємопов'язані. Єдність у виявленні цих принципів забезпечує цілісність правового інституту відповідальності загалом, захищає його природу та гарантує функціонування в громадському житті.

Незважаючи на вельми інтенсивне дослідження принципів юридичної відповідальності та наявність багатого матеріалу, ця тема перебуває наразі у стадії розробки. Серед вчених та юристів-практиків відсутня єдність поглядів не тільки стосовно засадничих принципів юридичної відповідальності, а навіть щодо трактування змісту

більш конкретних із них. Це призводить до того, що оперуючи в основному подібними формулюваннями, дослідники почасти наділяють той чи інший принцип якими та роллю, безпосередньо йому не притаманними, або ж, навпаки, ігнорують його об'єктивну значущість, що, своєю чергою, призводить до невинуватеної «завантаженості» деяких принципів.

Так, нерідко в якості принципів юридичної відповідальності зазначаються такі, що характеризують право в цілому і складають підґрунтя всіх інститутів права, в тому числі і юридичної відповідальності (справедливість, рівність, гуманізм), або властиві лише окремим формам юридичної відповідальності (доцільність покарання) [9, 595].

Отже, принципи юридичної відповідальності — це незаперечні вихідні вимоги, що висувуються до правопорушників і дозволяють забезпечувати правопорядок у суспільстві. Вони є різновидом міжгалузевих принципів права, відображають його глибинні усталені закономірні зв'язки.

Юридична відповідальність є інститутом кількох галузей права: цивільного, кримінального, адміністративного, конституційного та деяких інших. А відтак, система принципів юридичної відповідальності повинна втілювати в собі надгалузевий підхід і складатися з таких основних ідей-принципів, які б розкривали її сутність у всіх галузях, де існує інститут юридичної відповідальності [10, 10].

На жаль, юридична відповідальність може слугувати не тільки меті зміцнення законності і захисту порушених прав і свобод людини. В руках держави вона легко може перетворитися на легалізований засіб розправи з «інакомислячми» і масових репресій, чому знаходимо в історії чимало жахливих свідчень. Держава, її органи, намагаючись викоринити правопорушення, забезпечити стабільний правопорядок, подекуди використовують такі методи боротьби, що самі перетворюються на правопорушників і злочинців. Для того щоб юридична відповідальність не оберталася на свою протилежність, юридична наука і практика виробили низку принципів, дотримуючись яких, держава діє в рамках законності і не переходить тієї межі, за якої реакція на правопорушення сама стає новим правопорушенням. Серед них варто зупинитися, насамперед, на принципах:

- законності, який полягає у тому, що юридична відповідальність: настає тільки за діяння, передбачені законом (це правило відоме ще з часів Давнього Риму у вигляді формули *nulum*

- crimen sine lege, тобто «немає злочину, якщо він не передбачений законом»); застосовується на засадах суворой відповідності до визначеного законом порядку; пов'язана з наявністю складу правопорушення (тобто протиправного, винного діяння); її застосування ініціюється лише передбаченими законом компетентними органами; передбачає конституційність закону, що встановлює міру відповідальності.
- Разом з тим, незнання законів не звільняє від відповідальності (ст. 68 Конституції України);
- обґрунтованості, який виражається у: встановленні самого факту вчиненого правопорушення протиправного діяння як елемента об'єктивної істини та інших юридично значущих обставин, пов'язаних з висновками про факт і суб'єкта правопорушення;
  - справедливості, який виявляється в тому, що: кримінальне покарання не може бути призначеним за вчинення проступку, тобто покарання завжди повинно відповідати рівню суспільної небезпеки вчиненого; при встановленні заходів покарання і стягнення не повинна знижуватися людська гідність; закон, що встановлює або посилює відповідальність, не має зворотної дії в часі; за одне правопорушення встановлюється тільки одне основне покарання. Характерною ознакою принципу справедливості є й те, що «ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення» (ст. 61 Конституції України);
  - невідворотності, яка полягає в: неминучості настання відповідальності для правопорушника; оперативності застосування заходів відповідальності за вчинені правопорушення; професіоналізмі і добросовісності діяльності представників правоохоронних органів; ефективності заходів, застосовуваних до правопорушників;
  - презумпції невинуватості особи. Він поширюється і на сферу адміністративних та дисциплінарних провин, обов'язок виявлення і припинення яких лежить на органах держави і посадових особах. Громадяни також звільняються від обов'язку доводити свою невинуватість у вчиненні адміністративної чи дисциплінарної провини;
  - права на захист у особи, притягнутої до відповідальності. Вагомим принципом юридичної відповідальності, покликаним забезпечувати реальну дію презумпції невинуватості, є право на захист і кваліфіковану юридичну допомогу.

Воно виражається у процесуальних правах притягнутого до відповідальності знати суть обвинувачення, надавати докази своєї невинуватості, оскаржувати дії і рішення правозастосовця до вищих компетентних правоохоронних органів чи до суду. Крім того, притягнутий до відповідальності може скористатися кваліфікованою юридичною допомогою [5, 4].

Відповідно до ст. 59 Конституції України, кожен має право на правову допомогу [1]. У випадках, передбачених законом, вона надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав. Для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура;

- неприпустимості залучення до відповідальності за одне й те саме правопорушення два і більше рази.

Найважливішим принципом юридичної відповідальності, спрямованим на захист прав осіб, що скоїли протиправне діяння, є положення, відповідно до якого ніхто не може бути повторно притягнутий до відповідальності за одне правопорушення. Цей постулат сягає корінням Давнього Риму у формі правила *non bis in idem* («не можна двічі за одне і те ж саме»). Він полягає в тому, що не може бути порушено справу за фактом правопорушення, по якому вступило в силу рішення компетентного державного органу влади чи посадової особи. Цей принцип не застосовується лише у випадках, коли одне й те саме протиправне діяння є підставою для притягнення до відповідальності різних видів [6, 34–39].

Таким чином, принципи юридичної відповідальності – це основоположні ідеї, що в концентрованому вигляді уособлюють сутність, природу та значення інституту правової відповідальності і виявляються у всіх без винятку її інститутах.

В системі принципів юридичної відповідальності слід виділити два напрямки: соціальний та правовий. В якості провідника соціального напрямку виступає вимога справедливості. Ця її роль пояснюється тим, що вся гама соціальних відносин, в тому числі і відносин юридичної відповідальності, завжди розглядається крізь призму справедливості і лише нею може бути обумовлена. Формально-юридичний бік системи принципів правової відповідальності характеризує законність. Саме той комплекс чинників та засобів, який вона втілює у праві, і покликаний реалізувати в ньому вимогу справедливості [10, 10].

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. № 436-IV // Офіційний вісник України. – 2003. – № 11. – Ст. 462.
3. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV // Офіційний вісник України. – 2003. – № 11. – Ст. 461.
4. Господарський процесуальний кодекс України від 16 листопада 1991р. № 1798-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 6. – Ст. 56.
5. *Братусь С. Н.* Юридическая ответственность и законность. М., 1976. С. 4.
6. *Кожевников А. И.* Основные подходы к понятию юридической ответственности в теории права // Вестник МосУ МВД России. – 2003. – № 3. – С. 34–39.
7. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України. В 4 т. – Т. 4. Методологія тлумачення нормативно-правових актів / Відп. ред. Ротань В. Г. – К.: Юридична книга, 2008. – 848 с.
8. Юридична енциклопедія: В 6 т. – К.: Українська енциклопедія, 1998. – Т. 1.
9. *Любашиц В. Я., Мордовцев А. Ю., Тимошенко И. В., Шапсугов Д. Ю.* Теория государства и права. М.; Ростов-на-Дону, 2003. – С. 595.
10. *Афанасьев В. С.* Обеспечение законности: вопросы теории и практики. Дисс... докт. юрид. наук. М., 1993. С.10.
11. *Иванов А. А.* Правонарушение и юридическая ответственность. Теория и законодательная практика: учеб. пособие для студентов вузов / А. А. Иванов, В. П. Иванов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юнити-Дана, Закон и право, 2006. – 159 с.

УДК 34.03

Грек Т. Б. Правова природа юридичної відповідальності: поняття, принципи та види

У статті розглядаються окремі аспекти поняття юридичної відповідальності, висвітлена її правова природа. Окрема увага фокусується на видах та принципах юридичної відповідальності, її класифікації та місці у правовому регулюванні суспільних відносин.

Ключові слова: відповідальність, правопорушення, юридична відповідальність

Грек Т. Б. Правовая природа юридической ответственности: понятие, принципы и виды

В статье рассматриваются отдельные аспекты понятия юридической ответственности, раскрывается ее правовая природа. Отдельное внимание фокусируется на видах и принципах юридической ответственности, ее классификации и роли в правовом регулировании общественных отношений.

Ключевые слова: ответственность, правонарушение, юридическая ответственность

Tetyana B. Grek. The legal nature of judicial responsibility: terms, principles and kinds

The article deals with the separate aspects of judicial responsibility, lights up the legal nature of judicial responsibility. The separate attention pointed to the kinds and principles of judicial responsibility, its classification and place in legal regulation.

Key words: responsibility, delinquency, judicial responsibility

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

Бірюкова А. М., Грек Б. М., Куринська С. О., Яновська О. Г. Зразки процесуальних документів: Посібник. – Вид. 4-те, перероб. – К.: Прецедент, 2011. – 160 с. – (Матеріали до складання кваліфікаційних іспитів для отримання Свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю). – 38 грн.

ISBN 978-966-520-146-5

Посібник містить матеріали до складання письмового іспиту для отримання Свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю. Вміщені зразки документів складені на основі власної практики колективу авторів та приведені у відповідність до чинного законодавства.

Матеріал підготовлений для тих, хто готується до складання адвокатських іспитів, придатний для використання як довідковий студентами вищих юридичних навчальних закладів, практикуючими юристами.

Підготовлено згідно з Програмою складання кваліфікаційних іспитів у регіональних кваліфікаційно-дисциплінарних комісіях адвокатури, затвердженою Вищою кваліфікаційною комісією адвокатури України при Кабінеті Міністрів України зі змінами і доповненнями.